

Čechy v reflexi saského faráře Christiana Lehmana († 1688)

Petr HLAVÁČEK

Abstract: In the Saxon-Bohemian borderlands or in the Ore Mountains we can identify during the late Middle Ages and Early Modern period a series of processes through which this region was transformed into an interactive cultural landscape whose inhabitants share a common regional identity. During the Thirty Years' War (1618–1648) a disintegration process was initiated as a result of the Czech (Catholic) and Saxon (Lutheran) Confessionalisation. Its exclusive witness was Lutheran preacher Christian Lehmann (1611–1688), Baroque writer, chronicler and intellectual.

Key Words: Christian Lehmann; Saxon-Bohemian Borderlands; Ore Mountains; Thirty Years' War; Lutheran Literature; Baroque Intellectual Culture

V česko-saském pohraničí čili v Krušnohoří můžeme v pozdním středověku a raném novověku identifikovat řadu procesů, skrze něž se tento montánní region proměňoval v interaktivní kulturní krajinu, jejíž obyvatelé sdíleli společnou regionální identitu bez ohledu na zemskou či státní hranici.^{1]} V 16. století probíhala tato specifická integrace zejména prostřednictvím zvýšené mobility hornických specialistů, luterských kazatelů a intelektuálů, přičemž jejím hlavním médiem byla Augšpurská konfese a z ní se rodící luterská ortodoxie. Hraniční hvozd, finálně kolonizovaný kolem roku 1600, zůstal jen formálním pomezím oddělujícím České království a državy saského kurfiřta, ostatně řada nových obyvatel přišla na českou stranu Krušnohoří právě ze sasko-míšeňské oblasti. Však také v dílech humanistických vzdělanců bylo Krušnohoří považováno za nedílnou topografickou a kulturní entitu, v ptolemaiovském duchu označovanou jako „Sudeta montes“ čili Sudetské hory. Jenže třicetiletá válka a s ní související monokonfesionální, tj. katolická disciplinace Českého království, zapříčinily systematickou dezintegraci česko-saského Krušnohoří. Dříve jednoduše propustná zemská hranice se změnila ve státně-konfesionální bariéru mezi dvěma církevně-politickými či konfesionalizovanými bloky. Transfer zboží různého druhu sice zůstal zachován, nemluvě o permanentním průchodu různých armád, ovšem konfesionálně-

[1] Petr HLAVÁČEK, „PROPE SUDETOS MONTES“. *Hraniční oblasti Čech, Saska, Horní Lužice a Dolního Slezska jako jeden kulturní region (1520–1620)*, in: Lenka Bobková – Jana Konvičná (red.), *Korunní země v dějinách českého státu II. Společné a rozdílné. Česká koruna v životě a vědomí jejích obyvatel ve 14.–16. století*, Praha 2005, s. 423–434; týž, *Der böhmisch-sächsische Grenzraum im Spätmittelalter und in der Frühneuzeit zwischen Integration und Desintegration*, in: Miloš Řezník (red.), *Grenzraum und Transfer. Perspektiven der Geschichtswissenschaft in Sachsen und Tschechien (= Chemnitzer Europastudien, Bd. 5)*, Berlin, 2007, s. 83–94.

-intelektuální kontakty byly rasantně utlumeny. To se začne výrazně měnit až po roce 1800, v době osvěcenství, napoleonských válek, a především následné industrializace, jež z Krušnohoří opět učiní jeden ekonomický celek.^{2]}

Exkluzivním svědkem dezintegračního procesu v česko-saském Krušnohoří doby pobělohorské byl saský luteránský kazatel Christian Lehmann, narozený roku 1611 ve farářské rodině v Königswalde u krušnohorského Annabergu. Vzdělání získal na evangelických gymnáziích v Míšni a Halle, roku 1631 absolvoval „Paedagogium regium illustre“ ve Štětíně a záhy získal, snad na univerzitě ve Frankfurtu nad Odrou, titul magistra filosofie. Od roku 1633 působil jako pomocný kazatel u svého otce-faráře v krušnohorském městečku Elterlein, mezi léty 1638 a 1688, tedy až do své smrti, byl farářem v Scheibenbergu u Annabergu, kde intenzivně prožíval hrůzy třicetileté, či jak se tehdy říkalo „německé“ války. Sám uváděl, že v Scheibenbergu prodělal dvaatřicet průchodů vojsk císařských i švédských, dvacetkrát zde byla cizí vojska nakvartýrována, menší loupeživé vpády ani nebylo možné spočítat. Svým majetkem se významně podílel na výplatě výpalného drancujícím vojákům, od jejichž velitelů zažil výsměch a násilí. Několikrát byla vyrabována i jeho scheibenberská fara, mnohokrát byl krutě ztýrán. Opakovaně se s farníky ukrýval před řáděním soldatesky v krušnohorských lesích, například roku 1640 takřka tři týdny nedaleko českého Božího Daru. Není divu, že nejšťastnějším okamžikem jeho života bylo, když mohl v prosinci 1648 zvěstovat z kazatelny scheibenberského kostela uzavření vestfálského míru. Poválečná doba ovšem nebyla o nic lehčí, neboť krušnohorské hospodářství, především pak hornictví, bylo v troskách, navíc sem přicházeli ozebračení čeští exulanti odmítající akceptovat římské katolictví jakožto jedinou povolenou konfesi Českého království. Christian Lehmann však neztrácel svůj křesťanský optimismus a krušnohorskou tvrdohlavost a navzdory všem nesnázím věřil v dobrou budoucnost celého Krušnohoří po obou stranách zemské hranice.^{3]}

Během svého dynamického života napsal Christian Lehmann desítku knih, které teprve později byly alespoň částečně vydány tiskem. Jejich hlavním tématem je samozřejmě Krušnohoří a jako červená nit se jimi vine trauma ze zničující války. Jistě bychom Lehmannovo rozsáhlé dílo mohli označit za pouhou

2] Petr HLAVÁČEK, *Catholics, Utraquists and Lutherans in Northwestern Bohemia, or Public Space as a Medium for Declaring Confessional Identity*, in: Milena Bartlová – Michal Šroněk (red.), *Public Communication in European Reformation. Artistic and other Media in Central Europe 1380–1620*, Prague 2007, s. 279–297; též, *Die Eliten Nordwestböhmens in der kirchenpolitischen und theologischen Interaktion mit sächsischen Universitäten der Reformationszeit*, Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis 49, č. 2, 2009 (2010), s. 151–154; též, *Lutheran Culture in Bohemia*, in: Kateřina Horníčková – Michal Šroněk (red.), *From Hus to Luther. Visual Culture in the Bohemian Reformation (1380–1620)*, Turnhout 2016, s. 165–192.

3] K Lehmannově biografii a jeho farářskému působení nejnověji: Stephan SCHMIDT-BRÜCKEN – Karsten RICHTER, *Der Erzgebirgschronist Christian Lehmann. Leben und Werk*, Marienberg 2011.

snůšku kuriozit a rarit. Ovšem jeho originalita spočívá v tom, že vycházel nejen z vlastních zážitků a zkušeností, nýbrž také z vyprávění sousedních farářů a kazatelů, stejně jako kupců, horníků, sedláků, vojáků i českých exulantů, kteří mu dokonce poskytovali písemnosti a záznamy z Čech dovezené. Lehmann tak skládal mozaiku poučeného svědectví o každodennosti třicetileté války v Krušnohoří, zachytil proměňující se mentalitu jeho obyvatel a atmosféru tolik zkoušeného kraje. Při církevní vizitaci roku 1673 si na něj farníci dokonce stěžovali, že se příliš toulá po horách, navštěvuje okolní faráře, dokonce i kořenářky a lesní dělníky, aby s nimi rozprávěl, a to vše prý kvůli sepisování svých knih. S nadsázkou můžeme říci, že farář Lehmann na své krajany aplikoval metodu „oral history“, jeho spisy tak představují svérázný historický pramen, jenž je třeba kriticky analyzovat a dále interpretovat.^{4]}

Lehmannovu reflexi třicetileté války v česko-saském Krušnohoří nalezneme především v jeho dvou olbřímích dílech. Prvním je spis *Historischer Schauplatz des Ober-Ertzgebirges*, který vyšel posmrtně roku 1699 v Lipsku péčí jeho synů, druhým pak rukopis *Kriegs-Chronik der Teutschen* uložený v Saské zemské knihovně v Drážďanech, jehož „krušnohorské kapitoly“ byly vydány teprve v 19. století.^{5]} Podle Christiana Lehmana bylo Krušnohoří, jinak též Sudetské hory či Rudohoří, válečnou křižovatkou různých armád táhnoucích horskými průsmyky mezi Čechami a Saskem, krajem sněhu, mrazu, bouřek a vichřic, domovem divé zvěře, zejména vlků a medvědů, kteří se během války nebývale přemnožili. Kupříkladu roku 1634 se farář z krušnohorského městečka Elterlein ukrýval se svými farníky v lese a chtivosti medvědů odolali prý jen proto, že jim přenechali několik hrců masa.

Je zajímavé, že Lehmann reflektuje třicetiletou válku jako celek, tj. jako sled navazujících konfliktů s jasným začátkem i koncem. Ona „mizérie“ dle něj začala roku 1618 kvůli „českému nepokoji“, který způsobil, že „doba byla stále nebezpečnější“. Už před bitvou na Bílé hoře odvážela prý česká šlechta své poklady a cennosti za české hranice, jen ze Žateckého kraje směřovalo přes Přísečnici do Saska asi 300 plně naložených vozů. Válečné operace v česko-saském Krušnohoří se však rozhořely až v roce 1631/1632, přičemž Lehmann barvitě

4] Srovnej Fritz ROTH, *Christian Lehmanns Leben und Werke und seine Stellung zum Aberglauben*, Marburg 1933; Lutz MAHNKE, *Christian Lehmann (1611–1688), der Chronist des Erzgebirges im 17. Jahrhundert (Untersuchungen zur Lyrik in seinen Werken)*, Zwickau 1992; Hans LICHTENBERGER, *Der Erzgebirgschronist Christian Lehmann (1611–1688), Teil 1–2*, Olbernhau 2014–2015; Stephan SCHMIDT-BRÜCKEN, *Christian Lehmanns (1611–1688) Episteln oder Briefsammlung. Einführung und Verzeichnis zur Handschrift 116 in der Universitätsbibliothek Gießen*, Gießen 2018.

5] Christian LEHMANN, *Historischer Schauplatz derer natürlichen Merckwürdigkeiten in dem Meißnischen Ober-Ertzgebirge*, Leipzig 1699; Leo BÖNHOF (Hg.), *Christian Lehmann. Die Kriegschronik. Sachsen mit Erzgebirge*, Scheibenberg 1916 (Neuausgabe 1998) – publikace je zvrubným „krušnohorským“ výtahem z dosud nevydaného rukopisu *Kriegs-Chronik der Teutschen*.

popisuje tzv. zasekání průsmyků na české i saské straně, jejich strážení a obranu, i saský vpád do Čech.^{6]}

Panickou hrůzu vyvolávaly v Krušnohoří opakované epidemie moru. Například roku 1623 dopadla morová rána na české královské horní město Boží Dar, v němž měla zahubit polovinu obyvatelstva. Na saské straně byl mor někdy spojován s rozvráceným Českým královstvím, roku 1639 jej prý z Prahy do saského Scheibenbergu zavlekl kupec Paul Schindler. Také na české straně Krušnohoří vzbuzoval mor často až hysterické reakce. Roku 1633 přičarovala prý jakási žena se svou dceru morovou ránou na horní město Abertamy, k čemuž se pak na mučidlech přiznala. Obě byly odsouzeny jakožto nebezpečné „morové čarodějnice“, matka byla v Jáchymově zardoušena u kůlu provazem, její třináctiletá dcera s'ata, mrtvá těla pak byla demonstrativně spálena.^{7]}

Pokud byl Lehmann někým z oněch válečných časů fascinován, pak to byl obávaný švédský generál Johan Banér, pro krušnohorské obyvatelstvo ze saské i české strany osoba takřka démonická. Celé Krušnohoří užaslo zejména nad jeho vojenskými manévry v roce 1641, kdy se stal takřka neomezeným pánem celého kraje. Také proto byla krušnohorskými kronikáři hojně komentována bitva, která se odehrála 27. března 1641 u české Přisečnice a jejíž obrazové ztvárnění vyhotovil jak švýcarsko-německý rytec a nakladatel Matthäus Merian, tak vlámský malíř Pieter Snayers, autor mnoha olejomalb představujících významné bitvy třicetileté války. Generál Banér vytáhl ze svého hlavního stanu v královském městě Kadani s patnácti tisíci muži k Přisečnici, kde byl atakován císařskou armádou, totiž bavorskou pěchotou a jízdou pod velením Zikmunda Myslíka z Hyršova, podporovaného jízdou Ottaviana Piccolominiho. Banér sice ztratil mnoho mužů a ustoupil do Saska, což bylo Lehmannem a dalšími současníky interpretováno jako vítězství císařských, fakticky však svým taktickým ústupem zachránil švédské vojsko před zničením. Pro Banéra to navíc byla jeho poslední bitva, neboť již v květnu 1641 zemřel v Halberstadtu. Ještě předtím však do okolí Annabergu, tedy do Lehmannova rodného koutu, přinesl „*strach, nebezpečí a hrůzu, škodu a zkázu*“, přičemž prý všechny kostely byly vykradeny, snad žádný dům nebyl ušetřen rabováním a nebylo člověka, který by nebyl Švédy oloupen. V Krušnohoří se zastavil normální život, opuštěna zůstala práce v dolech i hamrech. Generál Banér byl dle Lehmannova velmi mrzutý, neboť se mu tehdy ztratil jeho ochočený vlk, kterého s sebou vozil do bitev. Spatřen byl prý v okolí Přisečnice, a nakonec lapen na saské straně u Königswalde, odkud byl převezen na dvůr saského kurfiřta Johanna Georga I. do Drážďan, jenž byl spojencem římského císaře Ferdinanda III. Habsburského.^{8]}

6] Ch. LEHMANN, *Die Kriechschronik*, s. 24–25, 28–61.

7] Christian LEHMANN, *Erzgebirgsannalen des 17. Jahrhunderts*, Berlin 1986, s. 99, 106–108.

8] Ch. LEHMANN, *Die Kriechschronik*, s. 128–137; srovnej Václav MATOUŠEK – Tereza KLEČKOVÁ, *Rytina bitvy u Přisečnice 17. března 1641 v Theatru Europaeu*, Archeologie ve středních Čechách 13, č. 1, 2009, s. 509–516.

Dobře informován byl náš kronikář též o švédských vojenských operacích na české straně Krušnohoří v letech 1646 až 1648, tj. v poslední fázi třicetileté války. Švédové generála Lennarta Torstensonu prý v Čechách řádili tak strašlivě, že v saských krušnohorských městech hledali útočiště nejen česká šlechta, měšťané a cisařští úředníci, ale dokonce i katolické duchovenstvo. Ačkoliv tedy Švédové formálně reprezentovali skandinávskou luterskou velmoc, saský luterán Lehmann se shodoval s českými katolíky, že šlo o „barbary“, kteří se neštítali žádného hříchu. Podrobně pak popisoval, kterak roku 1647 museli Švédové vyklidit České království, a proto jejich „Haupt-Arme“ podnikla přechod Krušných hor, a sice od Kadaně skrze Přísečnický průsmyk po tzv. České silnici do Saska. Od Lehmana se dozvídáme i odhady počtu koní, mušketýrů či kanónů oné švédské armády, již velel generál Carl Gustav Wrangel. Ještě po neúspěšném obléhání Prahy se prý švédské oddíly toulaly česko-saským pohraničím, vojáci trpěli hladem, takže si k jídlu vařili otruby se zelím. Koncem října 1648 byl uzavřen vestfálský mír, ovšem Krušnohoří s ním bylo obeznámeno teprve 26. listopadu, kdy se v saském Annabergu konaly první děkovné bohoslužby. Hromadně pak byla zvěst o míru vyhlášena z kazatelen luterských kostelů v saském Krušnohoří až 3. prosince 1648.^{9]}

Podle Lehmana měla třicetiletá válka pro celé česko-saské Krušnohoří strašlivé následky, nikoliv ovšem jen v podobě obětí na životech a hospodářském úpadku. Kontakt s vojáky všech válčících stran přinesl zhrubnutí a zdivočení zdejších obyvatel, on sám proto Krušnohoří označoval jako „Zornspiegel Gottes“ čili „zrcadlo Božího hněvu“. Zvláštní pozornost věnoval též českým exulantům usazeným na saské straně Krušnohoří. Tak například zaznamenal osud českého šlechtice Nikolause Vitzthuma, jenž se v exilu stal švédským důstojníkem a v roce 1640 obsadil „svůj Klášterec“, jak Lehmann poznamenává, totiž městečko pod Krušnými horami u Kadaně, jež bylo v předbělohorských časech jeho majetkem a rodovou rezidencí.^{10]} Vyprávěl též zvláštní příběh Andrease Kauffmanna, který byl roku 1650 vyhnán kvůli své víře z rodného Jáchymova. V exilu mu pak ve věku dvaosmdesáti let náhle vyrostly dva nové zuby (stoličky), což mu prý působilo takovou bolest, že až do své smrti po tři roky stále plakal jako malé dítě. Vlastně to měl být nárek nad katastrofou jeho české domoviny, kterou byl nucen jako stařec opustit. Podle Lehmana se u českých exulantů, těchto zchudlých vydědenců, kteří ztratili domov a vlast, často objevovaly duševní choroby, takže mnozí z nich se „in delirio“ dopouštěli podivností. Tak například v Annabergu žil ještě roku 1662 školmistr Peter Zeuner, vyhnanec z Čech, jenž prý často vbíhal do hlavního farního kostela sv. Anny v dlouhém plášti, vystupoval na kazatelnu a snažil se lidem cosi sdělit, takže jej musel kostelník odhánět.^{11]}

9] Ch. LEHMANN, *Die Kriegschronik*, s. 163–181.

10] Tamtéž, s. 112.

11] Ch. LEHMANN, *Erzgebirgsannalen*, s. 73, 86–87.

Právě kvůli českým exulantům, kteří se v letech 1624 až 1650 po tisících usazovali v sasko-míšeňské oblasti, se válkou vydrancovanému Krušnohoří posměváčky přezdívalo „Hungerland“ čili „hladový kraj“. Tlak tzv. luterské ortodoxie na tyto české, většinou německojazyčné nonkonformní luterány, ale též členy české utrakvistické církve a Jednoty bratrské, byl však značný, takže někteří z nich se podle Lehmana vraceli „k egyptským hrncům masa“, tj. do Čech, kde se museli přizpůsobit „papeženecké modloslužbě“. Pokud prý budou čeští exulanti zpívat podle žaltáře lipského strážce ortodoxie Cornelia Beckera, je tu šance, že se z nich stanou „dobří luteráni“. Kdyby však byli, poznamenává ironicky Lehmann, nuceni modlit se a žít podle knih nekompromisního teologa Johanna Avenaria, jinak rodáka z Chebu, pak odpadnou jako nezralé ovoce a jistě se brzy vrátí „k české mouce a knedlíkům“. Lehmann ovšem doufá, že se s Boží pomocí podaří tomuto konfesnímu rozkolu mezi starousedlíky a českými exulanty zabránit.^{12]}

Jak jsme již výše řekli, česko-saská hranice se kolem poloviny 17. století změnila v konfesní bariéru. Katolický či rekatolizovaný měšťan z Kadaně nebo Žatce se již nemohl usadit v Annabergu nebo Lipsku, ledaže by se stal ortodoxním luteránem; a naopak, luteránský měšťan z Freibergu nebo Drážďan nemohl získat měšťánské právo v českém Mostě nebo Litoměřicích bez přestupu k římské církvi. Přesto to však neznamenalo nějakou „železnou oponu“ s totální kontrolou všech kontaktů, takto tehdy hranice nefungovaly. K roku 1650 popsal Lehmann v mnohém symbolickou událost, která se stala za obzvláště tuhé zimy v Oberwiesenthalu. Před saskou kurfiřtskou celnicí se objevil hladový jelen a hledal něco k jídlu. Viděl to zdejší hamerník, přátelsky mu nabídnul seno, jelen se však z neznámých důvodů rozzuřil, muže povalil a začal na něj útočit parožím. Tato nebezpečná zbraň se zapletla do nešťastníkovy oděvu a ten proto řval bolestí. Nedaleko od hranice však bydlel český císařský vrchní lesník. A když ze saské strany slyšel nárek a řev, neváhal překonat říčku Polavu, a tudíž zemskou hranici, a běsnícího jelena zastřelil.^{13]}

Poněvadž se onen příběh udál v čase vrcholící konfesionalizace, musíme důvodně předpokládat, že aktéři tohoto anekdotického vyprávění byli již rozdílné konfese. Saský kurfiřtský hamerník byl jistě dobrým ortodoxním luteránem a český císařský lesník (alespoň formálně) vzorným římským katolíkem, pravda, možná teprve nedávno rekatolizovaným. Oba však hovořili společným krušnohorským (německým) dialektem a měli tak k sobě blíže než ke ctihodným patricijům v Lipsku nebo Praze. Česko-saské Krušnohoří, tvořící dosud jednu kulturně-montánní krajinu, sice právě prožívalo proces oktrojované dezintegrace, přesto tu však byla naděje, že jednou česko-saská hranice bude opět všestranně propustnou.^{14]}

12] Ch. LEHMANN, *Historischer Schauplatz*, s. 10–11.

13] Ch. LEHMANN, *Erzgebirgsannalen*, s. 44.

14] Wulf WÄNTIG, *Alltag, Religion und Raumwahrnehmung – der böhmisch-sächsische Grenz-*

Vždyť i samotný Lehmann poněkud relativizoval svůj náрек nad nešťastným konfesním roztržením Krušnohoří, když přiznával, že občas zajíždí do již katolických Karlových Varů, aby se tam léčil ze svých neduhů. Byl to ostatně právě Christian Lehmann, tento zemitý barokní luteránský intelektuál, který k možné budoucí reintegraci Krušnohoří dodal důležitý impuls, a to svým bodře krušnohorským životním heslem: „Miluji Boha, hory, dobré jídlo a knihy.“^{15]} Domnívám se, že toto osobní Lehmannovo krédo může i dnes mnohé lidi spojoval. Alespoň pro mne hovoří i po staletích jazykem, jemuž rozumím velmi dobře.

Bohemia in the reflection of Saxon priest Christian Lehmann († 1688)

Summary

In the Saxon-Bohemian borderlands or in the Ore Mountains we can identify during the late Middle Ages and Early Modern period a series of processes through which this region was transformed into an interactive cultural landscape whose inhabitants share a common regional identity. During the Thirty Years' War (1618–1648) a disintegration process was initiated as a result of the Czech (Catholic) and Saxon (Lutheran) Confessionalisation. Its exclusive witness was Lutheran preacher Christian Lehmann (1611–1688), Baroque writer, chronicler and intellectual. Lehmann's reflection of the Thirty Years' War in the Bohemian-Saxon Ore Mountains can be found in his two comprehensive writings: “Historischer Schauplatz des Ober-Ertzgebirges” and “Kriegs-Chronik der Teutschen”. Lehmann reflected the War fully, as a sequence of conflicts with a clear start and end. According to Lehmann, the Thirty Years' War had consequences for the entire Bohemian-Saxon Ore Mountains and not only regarding its many victims or economic bankruptcy. Contact with the war harshened the local people, which led him to call the Ore Mountains as “the mirror of God's wrath.” He also paid special attention to the Czech exiles, for whom the frenzied Saxon-Bohemian borderlands were ridiculously referred to as the “Hungerland” (“hungry region”).

raum in den Migrationen des 17. Jahrhunderts, in: Miloš Řezník (Hg.), *Grenzraum und Transfer. Perspektiven der Geschichtswissenschaft in Sachsen und Tschechien* (= Chemnitzer Europastudien, Bd. 5), Berlin 2007, s. 69–81; Michael WETZEL, *Das Erzgebirge im Wandel der Geschichte*, in: Martina Schattkowsky (Hg.), *Erzgebirge. Kulturlandschaften Sachsens* 3, Leipzig 2010, s. 27–72; Petr HLAVÁČEK, *Zu konfessionellen Beziehungen im böhmisch-sächsischen Erzgebirge im Reformationszeitalter*, in: Bernd Stephan – Martin Lange (ed.), *Wortwechsel. Das Kolloquium zum 475. Geburtstag der Evangelisch-Lutherischen Landeskirche Sachsens in Annaberg-Buchholz* (Tagungsband), Annaberg-Buchholz 2015, s. 62–73.

15] Ch. LEHMANN, *Historischer Schauplatz*, s. 3.

Epitaf Christiana Lehmanna a jeho manželky Euphrosyny ve farním kostele sv. Jana v saském Scheibenbergu